

Ν. ΓΡ. ΖΑΧΑΡΟΠΟΥΛΟΥ

Καθηγητή Αριστοτέλειου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΠΤΥΧΗ ΤΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΕΛΛΑΔΟΣ-ΠΑΓΚΟΣΜΙΟΥ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟΥ ΕΚΚΛΗΣΙΩΝ
ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΔΙΚΤΑΤΟΡΙΑΣ
ΤΩΝ ΣΥΝΤΑΓΜΑΤΑΡΧΩΝ

ΣΥΜΒΟΛΗ ΣΤΗ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Αναμφίβολα το ελληνικό πνεύμα έκανε την παρουσία του με εμφανή και έντονο τρόπο σ' όλες τις μεγάλες και γενναίες εκφάνσεις του ευρωπαϊκού και γενικότερα του δυτικού πολιτισμού. Θα έβρισκε κανείς πολύ παράξενη την απουσία του σ' ένα από τα αξιολογότερα γεγονότα του αιώνα μας, όπως είναι η συγκρότηση και η δράση του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών (Π.Σ.Ε.)¹.

Οι ενωτικές τάσεις του ελληνικού πνεύματος², που ξεκινούν από τις αρχές της ελευθερίας και της ανάγκης μιας καταξιωμένης για τον άνθρωπο κι αναπτυγμένης ζωής, που οδηγούν στη θεμελίωση του οικουμενικού πνεύματος και την καθιέρωση γενικώς στη ζωή και ειδικώς στην εκκλησιαστική ζωή της αρχής της καθολικότητας, εμφανίστηκαν εντονότατα και έπαιξαν καθοριστικό ρόλο στη συγκρότηση και δράση του Π.Σ.Ε. Ήταν φυσικό, επομένως, ορισμένοι φορείς του Ελληνικού χώρου — πέρα από εκείνους του Σεπτού Οικουμενικού Θρόνου και της Εκκλησίας της Κύπρου — να συμπράξουν, πρωτοστατώντας μάλιστα, στην εμφάνιση, προβολή και θεμελίωση του πνεύματος αυτού³ στο χώρο της Οικουμενικής Κίνησης των Εκκλησιών.

Αναδιφώντας στα Αρχεία του Π.Σ.Ε., στη Γενεύη, ανάμεσα στο πλούσιο υλικό που έχει σχέση με διάφορες Εκκλησίες, οργανισμούς και πρόσωπα, ξεχώρισα και μερικά έγγραφα που είχαν ιδιαίτερη σημασία ως προς τις σχέσεις Ελλαδικής Εκκλησίας και Π.Σ.Ε., αλλά και που έριχναν φως στο θέμα της στάσης μελών της Ελλα-

δικής Ιεραρχίας έναντι της δικτατορίας των Συνταγματαρχών. Ο αριθμός των κειμένων δεν είναι μεγάλος και η έκτασή τους θεωρείται αρκετά περιορισμένη. Είναι αρχειοθετημένα στο Dossier “Member of Churches” με τίτλο “Greece-Church of Greece 1938-31·10·72” και γραμμένα στην αγγλική γλώσσα.

Αφορμή για την εκδήλωση ενδιαφέροντος για τα εκκλησιαστικοπολιτικά πράγματα της Ελλάδας από μέρους φορέων του Π.Σ.Ε. δόθηκε ύστερα από πολλά και ποικίλα επίσημα⁴ και ανεπίσημα διαβήματα αλλά και δημοσιεύματα του διεθνούς Τύπου που στηλίτευαν τις αντιλαϊκές ενέργειες του δικτατορικού καθεστώτος και που αυτές περιόριζαν ανελέητα τα ανθρώπινα δικαιώματα των Ελλήνων του εσωτερικού και του εξωτερικού.

Τα μέλη της Εκτελεστικής Επιτροπής του Π.Σ.Ε., λαμβάνοντας υπόψη τις «ανησυχίες» και «διαμαρτυρίες» προσώπων και οργανισμών, διατύπωσαν σε συνεδρία τους την άποψη ότι δεν είναι δυνατόν το Π.Σ.Ε. να μένει αδιάφορο προς στα σοβαρά προβλήματα που παρουσιάζονται διεθνώς εξαιτίας μελών Εκκλησιών του Π.Σ.Ε.⁵

Δεδομένου ότι η όλη κίνηση του Π.Σ.Ε. ακολουθεί σήμερα, κατά κάποιο τρόπο, το μοτίβο του Ο.Η.Ε. και αποβλέπει να προωθήσει σε διεθνή βάση δημοκρατικές αρχές με αποκορύφωμά τους την επικράτηση της ελευθερίας, της αγάπης, της ομόνοιας και της ειρήνης που πηγάζουν από την πηγή της «Αλήθειας και Ζωής»⁶, θα αποτελούσε παρέκκλιση από βασικές αρχές του η αδιαφορία του σχετικά με τα συμβάντα τότε στον Ελληνικό χώρο. Η Εκτελεστική Επιτροπή του Π.Σ.Ε. είχε λάβει εν τω μεταξύ και το Υπόμνημα του διευθυντή της C.C.I.A.⁷, Dr O. Frederick Nolde, που αναφερόταν, με συντομία βέβαια, στην επιστολή που είχε αυτός στείλει στον τότε πρωθυπουργό της Ελλάδος, στις 17 Νοεμβρίου του 1967. Στο Υπόμνημά του ιδιαιτέρως τόνιζε ότι κατά τους «ανεπιβεβαίωτους» μέχρι της στιγμής εκείνης ισχυρισμούς της Διεθνούς Αμνηστίας είχαν απειληθεί σοβαρά και με ποικίλους τρόπους οι μετανάστες Έλληνες εργάτες⁸.

Προκειμένου, φαίνεται, να ασκηθεί πίεση στις Ελληνικές αρχές και στην Αρχιεπισκοπή για να ανταποκριθούν στην επιτακτική ανάγκη να εκχωρηθούν οι στοιχειώδεις ελευθερίες στο λαό και να παύσει η φοβερή καταπίεσή του από μέρους των πάσης φύσεως δικτατορικών οργάνων, είχαν προηγηθεί της συνεδρίας της Εκτελεστικής

Επιτροπής του Π.Σ.Ε. ανακοινώσεις στον Τύπο και είχε φυσικά ανοίξει η συζήτηση και η κριτική γύρω από το σπουδαίο αυτό θέμα. Οι παραπάνω πληροφορίες περιλαμβάνονται σε δύο έγγραφα του Αρχείου του Π.Σ.Ε. — το ένα αποτελεί το σχέδιο του άλλου που φέρει ημερομηνία 23·2·68 — σχετικώς σύντομα αλλά πολύ διαφωτιστικά της υπόθεσης που μας απασχολεί.

Το σκεπτικό της παρέμβασης του Π.Σ.Ε. είναι ιδιαίτερα διπλωματικό. Δεν μίλησε η Εκτελεστική Επιτροπή, και στη συνέχεια με αίτημά της ο Γενικός Γραμματέας (Γ.Γ.) του Π.Σ.Ε., για επιβεβαιωμένες πληροφορίες, παρ' όλο που έκανε μνεία του Υπομνήματος του Dr Nolde. Έτσι, αν θα επιθυμούσε κάποιος αντικειμενική προβολή των γεγονότων και άρση των... παρεξηγήσεων, θα έπρεπε να δοθεί η δυνατότητα για άμεσες επαφές των φορέων του Π.Σ.Ε. και υπευθύνων της Ελληνικής Πολιτείας και της Αρχιεπισκοπής για να γίνουν οι δέουσες διαπιστώσεις επί τόπου, ύστερα από τη συγκέντρωση ασφαλώς των απαραίτητων πληροφοριών. Η Εκτελεστική Επιτροπή, με έγγραφο⁹ του Γ.Γ. του Π.Σ.Ε. (το έγγραφο που μνημονεύσαμε παραπάνω με ημερομ. 23·2·68), έθετε στη διάθεση των Πολιτικών και Εκκλησιαστικών Αρχών τον Γ. Γραμματέα του Συμβουλίου για να προσφέρει τις καλές υπηρεσίες του. Έτσι πια θα υπήρχε αυτόκοος και αυτόπτης μάρτυρας των όσων συνέβαιναν στον Ελλαδικό χώρο, που θα είχε μάλιστα τη δυνατότητα να αντιληφθεί τι άλλο τεκταίνονταν οι δικτάτορες και οι συνεργάτες τους. Αυτό θεωρήθηκε από το Π.Σ.Ε. άκρως απαραίτητο, γιατί θα έδινε τη δυνατότητα να αποκατασταθούν, με τις άμεσες δηλαδή συνομιλίες Γ.Γ. του Π.Σ.Ε. - Αρχιεπισκόπου, οι σοβαρά διαταραγμένες σχέσεις Π.Σ.Ε. και Ελλαδικής Εκκλησίας.

Και μόνο το διάβημα αυτό καθαυτό του Π.Σ.Ε. — με τη διπλωματική αυτή, θα έλεγε κανείς, νότα — έφθανε για να προκαλέσει έστω κάποια προσωρινή αναστολή των ανελεύθερων και τυραννικών μέτρων της δικτατορίας που πρόσβαλλαν βάνουσα τα ανθρώπινα δικαιώματα.

Η πρόταση προέβλεπε περαιτέρω, στο σχέδιο του εγγράφου, κι όλες εκείνες τις πρακτικές λεπτομέρειες που θα έδιναν τη δυνατότητα της πραγμάτωσής της, έτσι ώστε να μην παρουσιασθούν εμπόδια και προκύψουν δικαιολογίες για τη ματαίωση της επίσκεψης των Αθηνών από μέρους του Γ.Γ. του Π.Σ.Ε.

Ένα άλλο αξιόλογο σημείο των παραπάνω ντοκουμέντων είναι η αναφορά τους στη λύπη την οποία εξέφραζε ο Γ.Γ. του Π.Σ.Ε. προς τον Αρχιεπίσκοπο Ιερώνυμο, στον οποίο απευθύνθηκε το έγγραφο που συνέταξε η Γενική Γραμματεία του Π.Σ.Ε., για το γεγονός που «εξ απροσεξίας» έγινε διαρροή στον Τύπο της απόφασης της Εκτελεστικής Επιτροπής σχετικά με το διάβημά της προς αυτόν. Φυσικά, αυτό αποτελούσε και το κύριο διπλωματικότατο σημείο πίεσης από μέρους του Π.Σ.Ε. προς την Αρχιεπισκοπή και το δικτατορικό καθεστώς των Συνταγματαρχών στην Ελλάδα.

Επιπρόσθετα, λήφθηκε πρόνοια να επιδοθεί το έγγραφο, για το οποίο γίνεται λόγος, στον Αρχιεπίσκοπο, με ειδικό απεσταλμένο, τον πρωτοπρεσβύτερο Γεώργιο Τσέτση, επίλεκτο στέλεχος του Π.Σ.Ε. και σημαντικό κληρικό του Σεπτού Οικουμενικού Θρόνου. Η ενέργεια αυτή απέβλεπε στη διασφάλιση της παραλαβής του εγγράφου από τον Αρχιεπίσκοπο, αλλά και στη δυνατότητα το ικανό αυτό στέλεχος του Π.Σ.Ε. να έχει προσωπική επαφή με τον Αρχιεπίσκοπο και να προωθήσει ασφαλώς τις απόψεις του Π.Σ.Ε. σχετικά με την ανάγκη επικράτησης ελευθερίας και σεβασμού των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Το γεγονός ότι δόθηκε ιδιαίτερη βαρύτητα στο πρόσωπο που θα γινόταν ο κομιστής της επιστολής φαίνεται από τη μη συμπερίληψη στο έγγραφο όλων εκείνων των λεπτομερειών που προέβλεπε το σχέδιο σχετικά με τη συνάντηση και που θα την καθιστούσαν εφικτή και αποδοτική. Τις λεπτομέρειες ασφαλώς θα τις συζητούσε ο απεσταλμένος του Π.Σ.Ε. με τον Αρχιεπίσκοπο με διαπραγματευτική αναμφίβουλα εξουσιοδότηση που του είχε εκχωρήσει η Εκτελεστική Επιτροπή.

Και από το τελευταίο αυτό σημείο αντιλαμβανόμαστε πόσο καλά προσχεδιασμένη και μεθοδευμένη ήταν η προσπάθεια αυτή του Π.Σ.Ε. Έτσι, για μια ακόμη φορά εμφανιζόταν ο οργανισμός αυτός αξιόλογος και απαραίτητος μια που μπορούσε πέρα από τις σύντονες προσπάθειές του για την προσέγγιση των λαών με βάση τις χριστιανικές αρχές τους αλλά και γενικότερα τις θρησκευτικές πεποιθήσεις τους¹⁰ — το Π.Σ.Ε. πρόσφατα άνοιξε διάλογο των μελών του με εκπροσώπους διαφόρων θρησκειών — να συμβάλλει, σε κρίσιμες εποχές, στην εξομάλυνση καταστάσεων που δημιουργούσαν έντονο προβληματισμό σχετικά με την εφαρμογή των αρχών του δικαίου, της αγάπης και της αδελφότητας¹¹.

Ένα άλλο καίριο, διπλωματικότατο σημείο του διαβήματος του Π.Σ.Ε., ήταν εκείνο της μνείας στο έγγραφο του ενδιαφέροντος από μέρους κύκλων του Π.Σ.Ε. σχετικά με την επιβολή ενός νέου Συντάγματος στην Ελλάδα καθώς και της βούλησής τους να μελετήσουν με κριτική διάθεση το περιεχόμενό του. Αυτό, όπως σαφώς σημειώνεται σ' ένα άλλο έγγραφο του Αρχείου που μελετούμε (World Council of Churches-Geneva, Memorandum του πρωτοπρεσβύτερου Γεωργίου Τσέτση προς τον Dr Blake και θέμα: Ελληνική αντιπροσωπεία στην Uppsala, 13 Μαρτίου 1968), ανησύχησε ιδιαίτερος τον Αρχιεπίσκοπο, που, όπως φαίνεται, ενημέρωσε τις Πολιτικές Αρχές, που με τη σειρά τους, του έδωσαν ασφαλώς εντολές για την απαραίτητη, κατά την άποψή τους, αντίδραση. Πριν όμως έρθουμε στη διερεύνηση του περιεχομένου του παραπάνω εγγράφου και την αξιολόγηση των πληροφοριών του, είναι απαραίτητο να σημειώσουμε τι γνωρίζουμε σχετικά με την αντίδραση της Ελλαδικής Εκκλησίας έναντι του διαβήματος του Π.Σ.Ε. που μας απασχολεί. Αυτή φυσικά αποτελεί και την απάντηση στο ερώτημα ποιες ήταν οι σχέσεις της Ελλαδικής Εκκλησίας - Π.Σ.Ε. και ποια η στάση της ηγεσίας της Εκκλησίας αυτής έναντι της δικτατορίας των Συνταγματαρχών.

Σύμφωνα με πληροφορίες που συνέλεξα από πρόσωπα που έπαιξαν αξιόλογο ρόλο στις υποθέσεις που μελετούμε, ο τότε Αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος Ιερώνυμος έλαβε την επιστολή του Γ.Γ. του Π.Σ.Ε. Dr E. Blake¹² από τον ειδικό απεσταλμένο πρωτοπρεσβύτερο Γεώργιο Τσέτση, αλλά αποσιώπησε το γεγονός και δεν έδωσε σ' αυτό συνέχεια, ασφαλώς σύμφωνα με εντολές τις οποίες έλαβε από τις Πολιτικές Αρχές. Αδυνατεί βέβαια να πιστεύσει κανείς ότι ο Αρχιεπίσκοπος και οι συνεργάτες του Αρχιερείς έπαιρναν αυτού του είδους πρωτοβουλίες. Έτσι συνέβη η Ελλαδική Εκκλησία να μη δώσει τη δυνατότητα στον Γ.Γ. του Π.Σ.Ε. να έλθει επίσημα στην Ελλάδα¹³ και να ασκηθεί η απαραίτητη για την εποχή εκείνη πίεση στο δικτατορικό καθεστώς.

Ο Γ.Γ. του Π.Σ.Ε., ύστερα από παρέλευση αρκετού από τα γεγονότα αυτά χρόνου, ήρθε στην Ελλάδα, σύμφωνα με τις πληροφορίες μου, αεροπορικώς. Στον αερολιμένα του Ελληνικού οι Αρχές του δήλωσαν ότι δεν του παρείχαν την άδεια εισόδου στην Ελλάδα και ότι έπρεπε αμέσως να εγκαταλείψει τη χώρα. Χρειάστηκαν δύο ολό-

κληρες ώρες συνεννοήσεων και επαφών για να αναθεωρηθεί η απόφαση των Ελληνικών Αρχών και έτσι να επισκεφτεί την Αθήνα. Δυστυχώς το πλούσιο στη διάθεσή μου κατά τα άλλα, αρχειακό υλικό δεν μου παρέχει πληροφορίες για τα περαιτέρω.

Όπως παραπάνω σημειώσαμε, από τα έγγραφα του Αρχείου του Παγκοσμίου Συμβουλίου των Εκκλησιών διαγράφεται και η στάση της Ελλαδικής Εκκλησίας έναντι του θέματος της επιβολής από το δικτατορικό καθεστώς νέου Σύντάγματος στον Ελληνικό λαό. Πέρα από τη νύξη για το νέο Σύνταγμα που είχαμε στο έγγραφο του Γ.Γ. του Π.Σ.Ε. — και μάλιστα με διπλωματικότατο τρόπο — γίνεται σαφής λόγος σχετικά μ' αυτό και τη στάση της Ελλαδικής Εκκλησίας στο Memorandum που παραπάνω αναφέραμε. Το θέμα του Memorandum, που στο άνω αριστερό μέρος του εγγράφου σημειώνεται, αναφέρεται σε καθαρά εκκλησιαστικό ζήτημα, δηλαδή τη συμμετοχή της Ελλαδικής Εκκλησίας, ως μέλους του Π.Σ.Ε., στη Δ' Γενική Συνέλευση της Uppsala¹⁴, που οι εργασίες της πραγματοποιήθηκαν από 4 έως 20 Ιουλίου του 1968 και που ήταν η μεγαλύτερη οικουμενική σύναξη στην ιστορία του Π.Σ.Ε.¹⁵ Ο συσχετισμός όμως του περιεχομένου του με καθαρά πολιτικό θέμα είναι εμφανής.

Πρώτ' απ' όλα ο πρωτοπρεσβύτερος Γεώργιος Τσέτσης έκανε γνωστό στον Dr Blake ότι το Γραφείο Πληροφοριών του Π.Σ.Ε., στη Γενεύη, έλαβε telex από την Αθήνα, με το οποίο πληροφορείται ότι η Ελλαδική Εκκλησία δεν θα στείλει αντιπροσωπεία της στην Uppsala, εξαιτίας των τεταμένων σχέσεων «κυβερνήσεων» Ελλάδος-Σουηδίας. Έτσι λοιπόν ο Προκαθήμενος της Ελλαδικής Εκκλησίας και οι συνεργάτες του συνδύασαν μια καθαρά εκκλησιαστική υπόθεση, όπως ήταν η συμμετοχή τους σε μια εκκλησιαστική διεθνή συνέλευση, με την πολιτική μάλιστα μιας κυβέρνησης που κατά τα κοινώς παραδεδεγμένα αλλά και σύμφωνα με την κατακραυγή του διεθνούς Τύπου, οργανώσεων του εξωτερικού κτλ., είχε καταλύσει το δημοκρατικό πολίτευμα με όλες εκείνες τις γνωστές στο εσωτερικό και το εξωτερικό φοβερές συνέπειες. Βεβαίως για τους γνώστες της ιστορίας το φαινόμενο αυτό δεν είναι πρωτοφανές και πρωτάκουστο, μια που η Εκκλησία του Χριστού μετατράπηκε από το ιερατείο ορισμένων εποχών σε εξουσία, σε κοσμική — για να γίνουμε πιο σαφείς — εξουσία. Φυσικά οι τιμητές αυτού του είδους φαινομένων σπεύδουν να τα δικαιολογήσουν με αφελείς από ιστορικής πλευράς δογματικές απόψεις.

Ἄξιο μνείας στο σημείο αυτό είναι το γεγονός ότι το σκεπτικό της Εκκλησίας της Ελλάδος, με το οποίο γινόταν ο ανεπίτρεπτος κατά την υφή της Εκκλησίας του Χριστού συνδυασμός, κοινολογήθηκε, και μάλιστα με επίσημο τρόπο, δηλαδή με συνέντευξη του Αρχιεπισκόπου προς τους δημοσιογράφους του ελληνικού και ξένου Τύπου. Ο Αρχιεπίσκοπος μίλησε για τη διένεξη που υπήρχε μεταξύ Εκκλησίας της Ελλάδος και Π.Σ.Ε. και τόνισε την «απαράδεκτη» ανάμιξη της Εκτελεστικής Επιτροπής σε υποθέσεις της Ελλάδας και ειδικότερα με την επιθυμία της να μελετήσει το νέο Ελληνικό Σύνταγμα.

Η άποψη για μη ανάμιξη, και μάλιστα εκκλησιαστικού γενικώς οργανισμού, σε υποθέσεις ξένου κράτους φαίνεται σωστή. Σ' αυτή όμως την περίπτωση θα έπρεπε οι εκπρόσωποι της εξουσίας του Ελληνικού κράτους να δώσουν την απάντηση στο Π.Σ.Ε. και όχι ο εκπρόσωπος της Ελλαδικής Εκκλησίας, που με την ενέργειά του αυτή έδειχνε ότι υποκαθιστούσε στα καθήκοντά της την κρατική εξουσία, ή τέλος πάντων, ότι γινόταν το φερέφωνό της. Στην προκειμένη όμως περίπτωση θα έπρεπε να ληφθεί υπόψη από την Εκκλησία της Ελλάδος ότι η ανάμιξη αυτή γινόταν με βάση τα ανθρώπινα δικαιώματα και ότι η παρέμβαση είχε ως στόχο της μια δικτατορική κυβέρνηση. Η μη ενεργοποίηση, σ' αυτή την περίπτωση, της Εκκλησιαστικής Αρχής θα ήταν ασφαλώς συνεπέστερη προς τις αρχές της Εκκλησίας του Χριστού.

Στο Memorandum γίνεται ακόμη λόγος για τη δημοσιότητα που θα δινόταν, την επομένη της συνέντευξης, από τον ελληνικό Τύπο. Ακόμη ο εκπρόσωπος του Π.Σ.Ε. στην Ελλάδα, Wallace Bell, πίστευε ότι ο Αρχιεπίσκοπος Ιερώνυμος θα έστελνε στον Γ.Γ. του Π.Σ.Ε. μια άλλη επιστολή στην οποία θα παρουσίαζε αυτές τις απόψεις της Εκκλησίας της Ελλάδος.

Τέλος, τονίζεται ότι ο Wallace Bell βρισκόταν σε συνεχή επαφή με τον καθηγητή Νίκο Νησιώτη που πίστευε ότι τελικά, και με κάθε τρόπο, θα επιτυγχανόταν η επίσκεψη του Γ.Γ. του Π.Σ.Ε. στην Ελλάδα, για την έκβαση της οποίας παραπάνω μιλήσαμε.

Οι σχέσεις Παγκοσμίου Συμβουλίου των Εκκλησιών και Εκκλησίας της Ελλάδος δεν φαίνεται, σύμφωνα πάντοτε με το αρχιακό υλικό του Π.Σ.Ε., να διευθετήθηκαν στη συνέχεια, παρ' όλο που εκκρεμούσαν κάποιες υποθέσεις κοινής δραστηριότητας. Ανά-

μεσα σ' αυτές ήταν η χορήγηση οικονομικής βοήθειας από το Π.Σ.Ε. μέσω της Εκκλησίας της Ελλάδος. Είχε σταλεί και σχετική επιταγή, την οποία δεν επιθυμούσε να παραλάβει ο Αρχιεπίσκοπος, ασφαλώς επειδή το Π.Σ.Ε. κρατούσε στάση κριτική έναντι όσων τεκταίνονταν οι δικτάτορες και οι συνεργάτες τους. Ο Αρχιεπίσκοπος έπρεπε, σύμφωνα με επιστολή που έστειλε ο εκπρόσωπος στην Ελλάδα του Π.Σ.Ε. προς τον πρωτοπρεσβύτερο Γεώργιο Τσέτση, με ημερομηνία 20·3·1968¹⁶, να αποστείλει, μετά την παραλαβή της επιταγής, ευχαριστήρια επιστολή προς το Π.Σ.Ε., πράγμα που δεν επιθυμούσε ο Αρχιεπίσκοπος στην προκειμένη περίπτωση. Ασφαλώς φανταζόταν ότι το Π.Σ.Ε., που είχε και αυτό τα προβλήματά του σχετικά με τη συμμετοχή των Εκκλησιών στον οργανισμό του¹⁷ και τις ισορροπίες που πάντοτε θα έπρεπε στους κόλπους του να τηρηθούν, θα έπαυε να ασκεί τις πιέσεις του προς την ελληνική πλευρά και έτσι ανενόχλητη, κατά κάποιον τρόπο, η Χούντα και οι συνεργάτες της θα προχωρούσαν στην εφαρμογή των σχεδίων τους. Φυσικά το γεγονός ότι τα χρήματα αναμένονταν εναγωνίως για να διανεμηθούν στους αναξιοπαθείς σεισμοπλήκτους των Ιονίων νήσων δεν κίνησε φαίνεται τα φιλόθρονα αισθήματα της διοίκησης της ιεραρχίας της εποχής εκείνης.

Τα φιλόθρονα αισθήματα της διοίκησης της ιεραρχίας δοκιμάστηκαν πολύ περισσότερο και σαφέστερα από ένα άλλο σοβαρότατο γεγονός, που φυσικά απασχόλησε και τη διεθνή κοινή γνώμη. Πρόκειται για την εισαγωγή σε δίκη των Παναγούλη και Βερυβάκη, γνωστών αντιστασιακών της περιόδου της δικτατορίας, και την εκ των προτέρων αποφασισμένη καταδίκη τους σε θάνατο.

Τα έγγραφα που έχω σε φωτοαντίγραφα στο σχετικό φάκελλο μελέτης του θέματος των σχέσεων Εκκλησίας της Ελλάδος - Π.Σ.Ε. είναι στο σύνολό τους πέντε: α) Τηλεγράφημα της 12·11·68 από την οικουμενική ομάδα του Kriftel (Γερμανία), που απαρτιζόταν από τους Samson, Vanes, Mueller κ.ά., προς τον Γ.Γ. του Π.Σ.Ε. Dr Blake, β) Μετάφραση του παραπάνω τηλεγραφήματος από τα Γερμανικά στα Αγγλικά, γ) Αντίγραφο Επιστολής του Dr Blake, της 12·11·68, προς τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος, δ) Επιστολή του Αρχιεπισκόπου Αθηνών και πάσης Ελλάδος Ιερωνύμου, της 15·11·68, προς τον Dr Blake και ε) Αντίγραφο Επιστολής του Dr Blake, της 19·11·68, προς τον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών¹⁸.

Αφορμή για τη σχετική παρέμβαση του Π.Σ.Ε. έδωσε η αγωνιώδης φωνή της «οικουμενικής ομάδας» της πόλης Kriftel της Δ. Γερμανίας για τυχόν εκτελέσεις αγωνιστών, ύστερα από δίκες που διεξάγονταν στην Ελλάδα από τα στρατοδικεία των Συνταγματαρχών. Μια ομάδα συνεργατών του Π.Σ.Ε. πήρε την πρωτοβουλία να στείλει τηλεγράφημα στην έδρα του Π.Σ.Ε., στη Γενεύη, και να ζητήσει εναγωνίως την παρέμβαση του Π.Σ.Ε. προς τις Ελληνικές Αρχές, προκειμένου να σώσει από τη θανατική καταδίκη και την εκτέλεση δύο «αγωνιστές της ελευθερίας»¹⁹. Το τηλεγράφημα υπογράφεται επωνύμως από τρεις, τους Samson, Vanes και Mueller, ενώ σημειώνεται σ' αυτό ότι και άλλοι το συνυπογράφουν. Φαίνεται ότι ευρύτατα είχαν κυκλοφορήσει φήμες πως η απόφαση του στρατοδικείου θα ήταν καταδικαστική για τους δύο αγωνιστές, Βερυβάκη και Παναγούλη, και πως η πρόθεση των δικτατορικών Αρχών της Ελλάδας ήταν να προχωρήσουν στην εκτέλεσή τους. Η «οικουμενική ομάδα» του Kriftel δεν μπορούσε να αντιληφθεί πώς είναι δυνατόν το Π.Σ.Ε. να μένει αδιάφορο προς σε μια πράξη «τρομοκρατικής καταδίκης αγωνιστών της ελευθερίας».

Ο Γ.Γ. του Π.Σ.Ε. Dr Blake, με την ευαισθησία που τον διέκρινε στην αντιμετώπιση αυτού του είδους θεμάτων, που αυτή ανταποκρινόταν πλήρως στο πνεύμα που χαρακτήριζε όλες τις ενέργειες του Π.Σ.Ε., αυθημερόν συνέταξε επιστολή την οποία έστειλε, ως προσωπική και επείγουσα, στον Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος Ιερώνυμο. Με την επιστολή του αυτή καθιστούσε σ' αυτόν γνωστές τις πληροφορίες που είχε λάβει από συνεργάτες του της «περιφέρειας». Σύμφωνα μ' αυτές, η εκτέλεση των Παναγούλη και Βερυβάκη θα πραγματοποιούνταν πολύ σύντομα, αμέσως μετά την απόφαση του δικαστηρίου. Επειδή όμως αυτή η πράξη αποτελούσε καλή μεθόδευση δολοφονίας πολιτικών αντιπάλων, παρακαλούσε να παρέμβει ιδιωτικώς ο Αρχιεπίσκοπος και να ασκήσει όλη του την επιρροή για να αντιμετωπισθεί η υπόθεση με επιείκεια. Στην αγωνιώδη έκκλησή του πρόσθετε ότι πίστευε πως ο Αρχιεπίσκοπος, όπως και εκείνος, θεωρεί την επιείκεια και το έλεος ως βασικές αρχές ζωής των Χριστιανών. Τέλος τόνιζε ότι η εκτέλεση αυτή θα οδηγούσε στην επιδείνωση των σχέσεων των λαών.

Το περιεχόμενο της επιστολής και το ύφος της, όπως και παραπάνω σημειώθηκε, δείχνουν γνήσιο ενδιαφέρον για την επικράτηση

των ανθρωπιστικών και πολύ περισσότερο των χριστιανικών αρχών. Η διαβεβαίωση του Γ.Γ. προς τον Αρχιεπίσκοπο ότι το διάβημά του αυτό δεν θα έπαιρνε δημοσιότητα, τονίζει το γεγονός ότι η έκκλησή του έχει προσωπικό χαρακτήρα και ότι μ' αυτήν απλώς διεγείρει τις ανθρωπιστικές χορδές του Αρχιεπισκόπου.

Η αντίδραση του Αρχιεπισκόπου ήταν άμεση και έλαβε χώρα σε συντομότητα χρονικό διάστημα. Η επιστολή του Αρχιεπισκόπου²⁰ προς τον Γ.Γ. του Π.Σ.Ε. είναι ιδιόχειρη και χωρίς φυσικά αριθμό πρωτοκόλλου. Επομένως ο Αρχιεπίσκοπος επιθυμούσε να μη λάβει κανείς άλλος πλην του αποδέκτη της γνώση του περιεχομένου της, γιατί ασφαλώς μ' αυτήν εξέφραζε τον γνήσιο εαυτό του, αντιμετωπίζοντας ένα τόσο σοβαρό θέμα. Παρ' όλο λοιπόν που αυτή η απαντητική επιστολή του Αρχιεπισκόπου προς το προσωπικό και ανεπίσημο διάβημα του Γ.Γ. του Π.Σ.Ε. έχει τα παραπάνω «εξωτερικά» χαρακτηριστικά, εντούτοις το περιεχόμενο, το ύφος αλλά και αυτή η διάταξη του κειμένου και μάλιστα η απαρίθμηση των θέσεών του ως 1, 2, 3, αλλοιώνουν τελείως το αναμενόμενο ύφος και ήθος. Το «έγγραφο» είναι υπηρεσιακό και «σκληρό».

Στην αρχή ο Αρχιεπίσκοπος τονίζει ότι έλαβε την επιστολή του Γ.Γ. στις 15·11·68, την ίδια δηλαδή μέρα που σπεύδει να απαντήσει. Η απάντησή του, σημειώνει με έμφαση, έρχεται ύστερα από σκέψη και καλή μελέτη του κειμένου που είχε στα χέρια του. «Εν κατακλείδι», τονίζει, έχει να πει τα εξής, ενώ θέτει στο κείμενό του και δύο τελείες και στη συνέχεια απαριθμεί, όπως και παραπάνω σημειώθηκε, τις απόψεις του. Είναι πραγματικά πολύ ενδιαφέρουσες και αποκαλυπτικές οι απόψεις του αυτές. Ας τις παρακολουθήσουμε όπως ακριβώς τις διατυπώνει, μεταφράζοντας το σχετικό κομμάτι της επιστολής στα Ελληνικά από τα Αγγλικά:

1) Φοβούμαι ότι η πλειονότητα της Ιεραρχίας της Εκκλησίας της Ελλάδος θα χαρακτηρίσει την ενέργειά σας ως πολιτική και θα την απορρίψει.

2) Η μέθοδος της δολοφονίας ως πολιτικής πράξης, που έχει εισαχθεί πρόσφατα σε μερικά κράτη, είναι ιδιαίτερα αποκρουστική στη δημόσια (κοινή) γνώμη στην Ελλάδα, ανεξάρτητα από πολιτική τοποθέτηση. Γι' αυτό μια επέμβαση για βοήθεια ενός δολοφόνου, οπουδήποτε, θα ήταν εναντίον αυτού, και

3) Κάποιο ενδιαφέρον του Π.Σ.Ε. για βοήθεια του Παναγούλη

και του Βερικάκη (sic) θα προκαλέσει εδώ ερωτήματα για την ενέργεια του Π.Σ.Ε. σε παρόμοιες περιπτώσεις, και θα δημιουργήσει περισσότερα εμπόδια στις σχέσεις μας.

Ασφαλώς κάθε αναγνώστης του κειμένου αυτού δικαιολογεί τους ήπιους χαρακτηρισμούς, στα πλαίσια μιας επιστημονικής ιστορικής αντιμετώπισης, που παραπάνω δώσαμε σ' αυτό.

Σημεία τα οποία πρέπει ιδιαίτερα να προσέξουμε είναι τα εξής: Γίνεται λόγος για εμπλοκή του Π.Σ.Ε. σε πολιτικές υποθέσεις. Στην προκειμένη περίπτωση θα ανέμενε κανείς ο Αρχιεπίσκοπος να κάνει διάκριση της προσωπικής και ανθρωπιστικής εμπλοκής του Γ.Γ. του Π.Σ.Ε. Dr E. Blake από εκείνη που απέδωσε αυτός, αυθαίρετα, αντί δηλαδή σ' εκείνον (τον Dr Blake) στο Π.Σ.Ε. Φυσικά διερωτάται κανείς πότε οι ενέργειες είναι πολιτικές και πότε ανθρωπιστικές. Στην περίπτωσή μας, σύμφωνα με το αρχειακό υλικό που έχω στα χέρια μου, η προσωπική αυτή, ανεπίσημη ενέργεια του Dr Blake ήταν ανθρωπιστική και όχι «πολιτική», ενώ η πράξη του Αρχιεπισκόπου ήταν πολιτική και ούτε καν ανθρωπιστική, πόσο μάλλον όχι εκκλησιαστική, χριστιανική.

Τα δύο στα χέρια μας κείμενα, η επιστολή του Dr Blake και εκείνη του τότε Αρχιεπισκόπου Ιερωνύμου, επιτρέπουν εύκολα να οδηγηθούμε στα συμπεράσματά μας αυτά, σύμφωνα και με τα όσα παραπάνω υποδηλώσαμε. Ιδιαίτερα όμως εντυπωσιακό είναι το γεγονός ότι ο Αρχιεπίσκοπος δεν θέλησε να περιορίσει τη συζήτηση της υπόθεσης αυτής μεταξύ των δύο προσώπων, όπου θα εκφράζονταν οι προσωπικές τους απόψεις, αλλά την απάντησή του την γενίκευε, εμπλέκοντας, κατά κάποιο τρόπο, την πλειονότητα της Ιεραρχίας.

Είναι αδύνατο κανείς να πιστέψει ότι ο τότε Αρχιεπίσκοπος και καθηγητής του Κανονικού Δικαίου της Θεολογικής Σχολής χρησιμοποιούσε ένα τέτοιο επιχείρημα χωρίς την ανταπόκρισή του στην πραγματικότητα.

Εφόσον παρέθεσα το κείμενο παραπάνω, παρέλκει, νομίζω, να επιμείνω στην περαιτέρω ανάλυσή του και να επηρεάσω τυχόν τους μελετητές που έχουν ενδιαφέροντα γύρω από το θέμα αυτό.

Εδώ οφείλω να τονίσω ότι εκκλησιαστικοί άνδρες της περιόδου εκείνης φαίνεται ότι επέμεναν να χαρακτηρίζουν τους αγωνιστές της ελευθερίας δολοφόνους και φυσικά να αποποιούνται κάθε βοήθεια

προς αυτούς. Ας τονίσουμε ακόμη ότι η επιστολή του Αρχιεπισκόπου Ιερωνύμου φέρει φυσικά την υπογραφή του. Το πρωτότυπό της βρίσκεται στο Αρχείο του Π.Σ.Ε. και στα χέρια μου έχω το φωτοαντίγραφο της.

Προκειμένου να ολοκληρωθεί σχετικώς η μελέτη μας και να γίνει όσο το δυνατό σαφέστερα αντιληπτή η σχέση της Ελλαδικής Εκκλησίας με το Π.Σ.Ε. κατά την περίοδο της δικτατορίας αλλά και η στάση της έναντι του τότε δικτατορικού καθεστώτος, είναι απαραίτητο να επιμείνουμε λίγο και να προσθέσουμε, σ' όσα παραπάνω λέχθηκαν, ορισμένα στοιχεία σχετικά με τη Δ' Γενική Συνέλευση του Π.Σ.Ε.²¹

Όπως παραπάνω είδαμε, είχε αποφασισθεί να μη σταλεί αντιπροσωπεία της Ελλαδικής Εκκλησίας στη Συνέλευση αυτή. Φυσικά η αντίδραση της Ελλαδικής Εκκλησίας, όπως παραπάνω σημειώσαμε, έδειχνε πράξη «πολιτική» και καθόλου εκκλησιαστική. Τι να ήταν όμως άραγε, πέρα από τις τεταμένες σχέσεις των κυβερνήσεων Ελλάδος-Σουηδίας, που τόσο ενοχλούσε την Ελλαδική Εκκλησία και την υποχρέωνε να δημιουργήσει, και αυτή με τη σειρά της, σοβαρό προηγούμενο για τη διατάραξη των σχέσεων των Εκκλησιών στους κόλπους του Π.Σ.Ε.;

Ο καθηγητής Νίκος Νησιώτης²² στις 18·6·68 είχε απευθύνει επιστολή²³ στον Αρχιεπίσκοπο Ιερώνυμο, σύμφωνα με εντολή του Dr Blake και ως αντικαταστάτης του κατά την τότε απουσία εκείνου από τη Γενεύη. Το αντίγραφο της επιστολής αυτής υπάρχει στο Αρχείο που παραπάνω αναφέραμε. Με την πρώτη κιόλας ανάγνωσή της, αντιλαμβάνεται κανείς τη σοβαρότητά της, τη σαφήνεια και τις άριστες διαθέσεις του συντάκτη της, αλλά και του οργάνου που αυτός εκπροσωπούσε. Οι αιτιάσεις, που είχε επικαλεσθεί η Ελλαδική Εκκλησία για να μη στείλει αντιπροσωπεία στην Uppsala, εύκολα μπορούσαν, με το περιεχόμενο της επιστολής αυτής, να παύσουν να ισχύουν, είτε το θέμα θα αντιμετωπιζόταν από μέρους της Ελλαδικής Εκκλησίας ως πολιτικό ή εκκλησιαστικό ή και ως πολιτικοεκκλησιαστικό. Αυτό όμως δε συνέβη και θα ήταν εύκολο να αντιληφθεί κανείς, στη συνέχεια, τους σχετικούς λόγους. Πριν όμως αναφερθούμε σ' αυτούς, ας δούμε την επιχειρηματολογία του καθηγητή Νίκου Νησιώτη για την άρση των εμποδίων συμμετοχής της Ελλαδικής Εκκλησίας στη Δ' Γενική Συνέλευση του Π.Σ.Ε.

Πρώτα απ' όλα διαβεβαίωνε τον Αρχιεπίσκοπο ότι οι θέσεις που του παρουσιάζει είναι κατ' απόλυτη εξουσιοδότηση του Γ.Γ. του Π.Σ.Ε. Σύμφωνα λοιπόν με την εντολή του Γ.Γ. του καθιστά γνωστό ότι οι αξιωματούχοι του Π.Σ.Ε. καθώς και η Εκκλησία της Σουηδίας θα λυπηθούν ιδιαίτερα από την απουσία των εκπροσώπων της Εκκλησίας της Ελλάδος από τη Συνέλευση, μια που αυτή ήταν μέλος ιδρυτικό του Π.Σ.Ε. Ακόμη ότι αν, παρά τις διαβεβαιώσεις που είχαν κιόλας δοθεί, εκδηλωνόταν κάποια απρέπεια κατά της ελληνικής ή οποιασδήποτε άλλης αντιπροσωπείας, όλα τα μέλη του Π.Σ.Ε. θα στέκονταν αλληλέγγυα προς αυτές. Φυσικά, τόνιζε, ότι οι ευαγγελικές αρχές και οι διεθνείς ανθρωπιστικές απαιτήσεις δεν επιτρέπουν αυτού του είδους παρεμβάσεις. Και τέλος σημείωνε με έμφαση ότι σ' αυτή τη φάση της ανάπτυξης της Οικουμενικής Κίνησης δεν θα έπρεπε η Ελληνική Ορθοδοξία να απουσιάσει, μια που αυτή πάντοτε αποτελούσε την κεντρική έκφραση της Ορθοδοξίας. Παρ' όλο που όλα διασφαλίστηκαν στην ελληνική αντιπροσωπεία, εντούτοις αυτή δεν ανταποκρίθηκε στην έσχατη και εναγώνια έκκληση του Π.Σ.Ε., που της παρείχε μάλιστα με το παραπάνω έγγραφο και αξιόλογα εύσημα. Αν έριχνε κανείς μια ματιά στα θέματα²⁴ που κάλυψε η Γενική Συνέλευση του Π.Σ.Ε., στην Uppsala, θα αντιλαμβανόταν εύκολα γιατί η Ελλαδική Εκκλησία της περιόδου της δικτατορίας δεν επιθυμούσε να λάβει μέρος στις εργασίες αυτές.

Αξίζει εδώ να μεταφέρει κανείς κείμενο με το οποίο σαφώς διαφαίνεται πώς αντιμετώπισε τη Γενική αυτή Συνέλευση ο Γέρων Χαλκηδόνης Μελίτων, μια από τις αξιολογότερες της εποχής μας μορφές του Οικουμενικού Θρόνου. «Η Δ' Γενική Συνέλευσις του Παγκοσμίου Συμβουλίου των Εκκλησιών», σημείωνε, «είναι μια πρόκλησις προς δύο κατευθύνσεις. Πρώτον προς τας Εκκλησίας και τους χριστιανούς να αναλογισθούν τας επί μέρους ευθύνας των και δεύτερον μία πρόκλησις του Χριστιανισμού προς τον κόσμον, η οποία ανταπεδόθη εις πρόκλησιν του κόσμου προς τον Χριστιανισμόν, όπως αναλογισθή την συλλογικήν ευθύνην του, με την σαφή προς αυτόν υπόμνησιν ότι είναι αλληλέγγυος, ότι παρά τας διαφοράς του θεωρείται αδιάσπαστος εν τω προς τον κόσμον καθήκοντι και τη ευθύνη του και ότι ως εν όλον κρίνεται υπό του κόσμου», για να τονίσει επιγραμματικά: «Τοιουτοτρόπως εις την Ουψάλαν υπήρξε

μία συνάντησις και μία αντίδοσις Χριστιανισμού και κόσμου, Χριστιανισμού και εποχής»²⁵. Σύμφωνα λοιπόν με τις γενναίες και πρωτοποριακές για την εποχή μας — σε εκκλησιαστικό χώρο — θέσεις εκπροσώπων του Οικουμενικού Θρόνου και σε αντίθεση με τα τεκταινόμενα στον Ελλαδικό εκκλησιαστικό και πολιτικό χώρο — που τόσο στήριζε μέρος της ιεραρχίας της Ελλαδικής Εκκλησίας — δεν ήταν φυσικά δυνατόν να λάβει η αντιπροσωπεία της μέρος σε εργασίες μιας τέτοιας Συνέλευσης.

Το πράγμα αυτό γίνεται ακόμη σαφέστερο, ύστερα από την αντίθεση στάσης που παραπάνω σαφώς, νομίζω, υποδείξαμε μεταξύ πατριαρχικών και ελλαδικών εκκλησιαστικών εκπροσώπων, αν λάβει κανείς υπόψη μέρος του θεματολογίου της Δ' Γενικής Συνέλευσης του Π.Σ.Ε. Σύμφωνα μ' αυτό, και με βάση το «Ίδού καινά ποιώ τα πάντα», τα μέλη της Συνέλευσης θα συζητούσαν το θέμα της ενότητας της ανθρωπότητας και της επικράτησης πολιτικής και κοινωνικής δικαιοσύνης, της ανανέωσης της ιεραποστολής, της παγκόσμιας κοινωνικής και οικονομικής ανάπτυξης, της διεθνούς ειρήνης και γενικότερα το *humanum*. Έτσι λοιπόν η θέση και η στάση της αντιπροσωπείας της Ελλαδικής Εκκλησίας στη Γενική Συνέλευση του Παγκοσμίου Συμβουλίου των Εκκλησιών θα ήταν οπωσδήποτε ιδιαίτερα δυσχερείς.

Η πρόχειρη και απαράδεκτη δικαιολογία της ηγεσίας της Ελλαδικής Εκκλησίας, στην προκειμένη περίπτωση, έδειχνε προφανώς την ανάμιξή της στην «πολιτική» και την αδιαφορία της, κατά κάποιο τρόπο, θα έλεγε κανείς, να ακολουθήσει με συνέπεια τις Ευαγγελικές αλλά και ανθρωπιστικές αρχές.

Φυσικά οι 2.000 σελίδες αρχείου του Π.Σ.Ε. που έχω στα χέρια μου, όταν επισταμένα μελετηθούν, θα προσφέρουν ασφαλώς σαφέστατες μαρτυρίες για άκρως ενδιαφέρουσες περιπτώσεις και πρόσωπα και θα διαφωτίσουν αναμφίβολα πολλές πτυχές της νεότερης ιστορίας μας.

ΥΠΟΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η ιδρυτική Γενική Συνέλευση του Π.Σ.Ε. έλαβε χώρα στο Amsterdam από 22 Αυγούστου μέχρι 4 Σεπτεμβρίου 1948. Η ανακήρυξη του Π.Σ.Ε. ως αυτόνομου οργανισμού έγινε στην πρώτη ολομέλεια του Συμβουλίου στις 23 Αυγούστου. Ο

πρόεδρος της προπαρασκευαστικής επιτροπής της Συνέλευσης Samuel Mc Crea Carvert υπενθύμισε στα μέλη της ότι αυτή είχε ως σκοπό της την ίδρυση «ενός μονίμου οργάνου παγκοσμίου συνεργασίας και αδελφότητας...». Βλ. Visser't Hooft W.A. (éd.), *La première assemblée du Conseil Œcuménique des Églises, Rapport officiel* (Delachaux-Niestlé, Neuchâtel 1948) σ. 32. Πρβ. Τσέτση Γ., *Η συμβολή του Οικουμενικού πατριαρχείου στην ίδρυση του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών* (Κατερίνη 1988) σ. 157.

2. Χαρακτηριστική έκφραση του πνεύματος αυτού έχουμε στον Ιω. Χρυσόστομο που σημειώνει «τὸ τῆς Ἐκκλησίας ὄνομα συμφωνίας ὄνομα καὶ ὁμονοίας ἐστὶ» (Εἰς Γαλάτας 3, *PG* 61, στ. 646) και στον Μάξιμο Ομολογητή που τονίζει «πιστεύω καθὼς παρέλαβον καὶ ἐδιδάχθην ὅτι ὁ Θεὸς ἀγάπη ἐστὶ· καὶ ὅτι καθὼς αὐτὸς εἰς ἔστι μηδέποτε τοῦ εἶναι παιόμενος, οὕτω τοὺς κατὰ τὴν αὐτοῦ ἀγάπην ζῶντας ἓνα ποιεῖ καὶ μίαν αὐτοῖς χαρίζεται καρδίαν, κἂν πολλοὶ τύχοιεν ὄντες» (Πρὸς Κόνωνα πρεσβύτερον καὶ ηγούμενον, *PG* 91, στ. 613A).

3. Η διατήρηση της ενότητας της Εκκλησίας αποτέλεσε κύριο μέλημα των μελών της. Ο ίδιος ο Κύριος τόνισε την ανάγκη της διατήρησης της ενότητας αυτής στην αρχιερατική προσευχή του, στη Γεσθημανή, Ιω. 17, 11, και η Εκκλησία ανά τους αιώνες κατέβαλε κάθε προσπάθεια για ανάπτυξη ενός διαλόγου για άρση των παρεξηγήσεων, προσέγγιση των απόψεων και επίτευξη της πνευματικής μεταξύ των ανθρώπων επικοινωνίας. Πρβ. τη θέση της Ορθοδοξίας στο σχετικό ζήτημα όπως την εκθέτει επιγραμματικά σε σχόλιό του ο καθηγητής Theodor Saben στην εισήγηση του καθηγητή Α. Οσίρον με θέμα «Ο Οικουμενισμός της Ορθοδοξίας» που έκανε στο Β΄ Συνέδριο Ορθόδοξου Θεολογίας, Αθήναι 12-29 Αυγούστου 1976 (*Πρακτικά του Β΄ Συνεδρίου ...*, εποπτεία Σ. Αγγουρίδου, Αθήναι 1980, σ. 531).

4. Ο μητροπολίτης Κορινθίας Παντελεήμων Καρανικόλας σε σύγγραμμά του με τίτλο *Κείμενα Εκκλησιαστικά - Αγωνιστικά, 1965-1975* (Κόρινθος 1975), παραθέτει αρκετά ενδεικτικά κείμενα των παρεμβάσεων αυτών κυρίως στους εκκλησιαστικούς κύκλους. Ορισμένα από τα κείμενα αυτά, που στάλθηκαν επίσημα από τις Εκκλησιαστικές Αρχές, γίνονταν γνωστά σε ευρύτερους κύκλους ενδιαφερομένων για τα συντελούμενα στον Ελληνικό χώρο και ειδικότερα τον εκκλησιαστικό της εποχής εκείνης.

5. Βλ. Draft letter to Archbishop Ieronymos from Dr E.C. Blake, Αρχείο Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών, Φάκελλος *Member Churches, Greece, Church of Greece 1938-31.10.72*, χωρίς αρίθμηση.

6. Τις προσπάθειες που καταβλήθηκαν στον τομέα αυτό από το Π.Σ.Ε. σε συσχετισμό μάλιστα προς την Ορθόδοξη τάση και στάση, βλ. στο Ματσούκα Ν., *Η συμβολή της Ορθόδοξης Εκκλησίας στο χώρο της Οικουμενικής Κινήσεως* (Θεσσαλονίκη 1979) σ. 71 κε. Ως προς τους επιδιωκόμενους σκοπούς από το Π.Σ.Ε. βλ. Agourides S., "Le but du mouvement œcuménique", *Istina* 17, 1972, σ. 43-47.

7. Πρόκειται για την Commission of the Churches on International Affairs.

8. Οι σχετικές λεπτομέρειες περιλαμβάνονται στο προσχέδιο (Draft) του οποίου μνεία κάναμε παραπάνω στη σημ. 5.

9. Το έγγραφο, γραμμένο σε δύο φύλλα, ένδειξη πρωτοκόλλου ECB/K1, απευθύ-

νεται στον Μακαριώτατο Ιερώνυμο, Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και πάσης Ελλάδος, και ασφαλώς υπογράφηκε από τον Dr Eugene C. Blake, δηλαδή τον Γ.Γ. του Π.Σ.Ε.

10. Είναι γνωστό ότι ο διάλογος που πραγματοποιήθηκε στα 1973 γινόταν πια μεταξύ πλέον των 260 Εκκλησιών, 90 χωρών, με προσπάθεια να μη λαμβάνονται υπόψη οι διαφορές στους πολιτισμούς τους, γενικώς, και ιδιαιτέρως στις παραδόσεις και τις ιδεολογίες τους. Βλ. Potter F., "Comment surmonter les polarisations inutiles dans l'Église", *Concilium* 88, 1973, σ. 123-124.

11. Βλ. σχετικά στο Ι. Ορ. Καλογήρου, *Το διεθνές Συνέδριον επί της χριστιανικής δράσεως εν τη ταχεία κοινωνική αλλαγή* (Αθήναι 1960).

12. Ο αμερικανός πρεσβυτεριανός Dr Eugene Carson Blake διαδέχθηκε το 1966 τον Ολλανδό μεταρρυθμιστή Γενικό Γραμματέα του Π.Σ.Ε. Dr W.A. Visser't Hooft και διετέλεσε Γραμματέας ως το έτος 1972. Υπήρξε μια από τις εξέχουσες φυσιογνωμίες του Π.Σ.Ε.

13. Η ιδιαιτέρως επίσημη ιδιότητα του Γ.Γ. του Π.Σ.Ε., ο οποίος ως σημειωθεί ότι επισκεπτόμενος τις διάφορες χώρες γίνεται δεκτός ως αρχηγός κράτους, και η παρουσία του στον μαστιζόμενο από αυταρχισμό και καταπιέσεις ελληνικό πολιτικό και εκκλησιαστικό χώρο ασφαλώς θα «παρείχε πράγματα» στους πολιτικούς και εκκλησιαστικούς της εποχής εκείνης ηγέτες.

14. Τα σχετικά με την Δ' Γενική Συνέλευση του Π.Σ.Ε. στην Uppsala βλ. στο Σταυρίδου Β.Θ., *Η Δ' Γενική Συνέλευσις του Π.Σ.Ε., Ουψάλα (1968), Γρηγόριος Παλαμάς* 51, 1968, σ. 227-232. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι η Δ' Γενική Συνέλευση του Π.Σ.Ε. στην Uppsala παρουσίασε την έντονη τάση ενασχόλησης με θέματα κοινωνικής υφής, μια που και το κύριο θέμα της ήταν το χωρίο της *Αποκαλύψεως* 21, 5 «ιδού καινὰ ποιῶ τὰ πάντα». Η σύνδεση Χριστιανισμού και σύγχρονης εποχής επιχειρήθηκε μέσω κυρίως αυτής της Συνέλευσης. Η ένδειξη ενδιαφέροντος του Π.Σ.Ε. σε ζητήματα οικονομικής και φυσικά κοινωνικής υφής αδικιών σε διάφορες χώρες νευραλγικής σημασίας παρουσιάστηκε με τις θέσεις των συνέδρων αυτής της Γενικής Συνέλευσης. Βλ. σχετικά στο Τσέτση Γ., *Οικουμενικά Ανάλεκτα, Συμβολή στην ιστορία του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών*, έκδ. Τέρτιος, χ.τ. (1987) σ. 31 κε.

15. Στη Δ' Γενική Συνέλευση του Π.Σ.Ε. έλαβε μέρος υψηλός αριθμός μελών, συμβούλων και παρατηρητών κτλ. που έφθασε στους δύο χιλιάδες εφτακόσιους. Η ελληνική αντιπροσωπεία είχε ορισθεί ως δεκαεπταμελής, μέσα στο σύνολο των 127 αντιπροσώπων των Ορθοδόξων σε σύνολο 700 συνέδρων, δεν έλαβε όμως μέρος, ύστερα ασφαλώς από παρέμβαση του δικτατορικού καθεστώτος που έγινε προς τις Εκκλησιαστικές Αρχές, οι οποίες όπως φαίνεται από το γεγονός αυτό αλλά και από πολλά άλλα συνεργάζονταν στενά μ' αυτό. Βλ. σχετικά στο περιοδικό *Irenikon* 41, 1968, σ. 613-617 το άρθρο "Grèce, l'absence de l'Église de Grèce à Upsal" και στο Σταυρίδου Β.Θ., *Ιστορία της Οικουμενικής Κινήσεως* (Θεσσαλονίκη 1984) σ. 179. Πρβ. Τσέτση Γ., *Οικουμενικά Ανάλεκτα...*, σ. 33.

16. Το έγγραφο, με συντάκτη τον W. Bell και αποδέκτη του τον πρωτοπρεσβύτερο Γεώργιο Τσέτση, βρίσκεται στον Φάκελλο που και παραπάνω σημειώσαμε "Member Churches..." και στα φ. 152 και 153, κατά τη δική μας επισήμανση της

σειράς τοποθέτησής τους στο σχετικό Φάκελλο. Το έγγραφο ανήκει στο τμήμα του Παγκοσμίου Συμβουλίου Εκκλησιών της Διεύθυνσης Διεκκλησιαστικής Βοηθείας Προσφύγων και Οικουμενικής Διακονίας, που έδρευε στην Αθήνα και στην οδό Σοφοκλέους 1 (βλ. Number Sophokles Street (Athens, Greece), G: the WCC, 1963).

17. Είναι γνωστό βεβαίως ότι οι «Προτεσταντικές Εκκλησίες» ανήκουν σ' εκείνες που με αρκετή άνεση εντάχθηκαν στον οργανισμό του Π.Σ.Ε., ενώ οι Ορθόδοξοι το έπραξαν όχι δια μιας και ύστερα από σοβαρούς δισταγμούς. Η Καθολική Εκκλησία μόνο κατά την Δ' Γενική Συνέλευση του Π.Σ.Ε. στην Uppsala έλαβε μέρος με παρατηρητές. Αν θέλει να έχει κάποιος μια γενική εικόνα των σχετικών σοβαρών προβλημάτων, μπορεί να ανατρέξει στις μελέτες των Θεοδώρου Ε., *Ορθοδοξία και Οικουμενική Κίνησις. Απάντησις εις τον καθηγητήν κ. Κ. Μουρατίδην* (Αθήναι 1973), Ιακώβου Φιλαδελφείας, Η στάσις της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας έναντι της Οικουμενικής Κινήσεως, *Απόστολος Ανδρέας* 3, 1954, αριθ. 193-194, Κοτσώνη Ιερωνύμου, *Η κανονική άποψις περί της επικοινωνίας μετά των ετεροδόξων* (Αθήναι 1957), Meyendorff J., *Ecumenism a Heresy?*, *The Orthodox World*, Jan. 1973, τόμ. 9, Ν. 1, σ. 4, Μουρατίδου Κ.Δ., *Οικουμενική Κίνησις ο σύγχρονος μέγας πειρασμός της Ορθοδοξίας* (Αθήναι 1973), Μπρατσιώτου Π., Βατικανόν και Οικουμενική Κίνησις, *Εκκλησία* 27, 1950, σ. 302-304, Παρθενίου Καρθαγένης, Το Βατικανόν και το Π.Σ.Ε., *Πάνταινος* 57, 1965, σ. 109-113, Σταυρίδου Β.Θ., Σκέψεις Ρωμαιοκαθολικού θεολόγου επί των ενωτικών προβλημάτων, *Ορθοδοξία* 37, 1962, σ. 389-406. Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά σχετικά κείμενα είναι οι παπικές εγκύκλιοι *Mortalium Animos*, Θεοφάνεια 1928 και *Humani Generis*, 12 Αυγούστου 1950.

18. Τα έγγραφα βρίσκονται στο Αρχείο του Π.Σ.Ε. και στον Φάκελλο *Member Churches...* ό.π., χωρίς αρίθμηση.

19. Βλ. το σχετικό τηλεγράφημα ό.π.

20. Η ιδιόχειρη ενυπόγραφη επιστολή του Αρχιεπισκόπου βρίσκεται στο Αρχείο του Π.Σ.Ε. και στον Φάκελλο *Member Churches...* ό.π., χωρίς αρίθμηση.

21. Τα σχετικά με την Δ' Γενική Συνέλευση του Π.Σ.Ε., στην Uppsala, που πραγματοποιήθηκε από 4 έως 20 Ιουλίου 1968, βλ. στο Σταυρίδου Β.Θ., *Ιστορία της Οικουμενικής Κινήσεως...*, σ. 177 κε., όπου και η σχετική βιβλιογραφία στις σ. 177-178.

22. Ο καθηγητής Νίκος Νησιώτης υπήρξε ένας από εκείνους του Ελλαδικού χώρου που ενδιαφέρθηκαν ιδιαίτερω για τα θέματα της Οικουμενικής Κίνησης και ειδικότερα για την εδραίωση και καλύτερη λειτουργία του οργανισμού του Π.Σ.Ε. Διετέλεσε και Διευθυντής του Οικουμενικού Ινστιτούτου του Bossey και βοηθός Γενικός Γραμματέας του Π.Σ.Ε.

Ιδιαίτερα χαρακτηριστική υπήρξε η εισήγηση του Ν. Νησιώτη στην Γ' Γενική Συνέλευση του Π.Σ.Ε., στο Νέο Δελχί, στα 1961 (βλ. την εισήγησή του στη συλλογή των σχετικών κειμένων του C.G. Patelos, *The Orthodox Church in the Ecumenical Movement (Documents and Statements, 1902-1975)*, Geneva 1978, σ. 231-241.). Μ' αυτήν χάρασε μια νέα γραμμή στην τακτική των Ορθοδόξων σχετικά με τον διάλογο που πραγματοποιούσαν στους κόλπους του Π.Σ.Ε. Βασική αρχή του διαφαίνεται να είναι ότι, χωρίς να παραγνωρίζει τη μοναδικότητα και αποκλειστικό-

τητα της Ορθόδοξης Εκκλησίας στην ιστορία, θέτει ως επίκεντρο της διαλεκτικής σχέσης των Εκκλησιών τις θείες ενέργειες που επενεργούν στη ζωή δια μέσου του μυστηρίου της Πεντηκοστής.

23. Η επιστολή βρίσκεται στο Αρχείο του Π.Σ.Ε., βλ. Φάκελλο *Member Churches...* ό.π., χωρίς αρίθμηση.

24. Το κύριο θέμα της Δ' Γενικής Συνέλευσης του Π.Σ.Ε. εκφράστηκε με το χωρίο της *Αποκαλύψεως* 21, 5 «ἰδοὺ καινὰ ποιῶ τὰ πάντα» με άξονες: Α'. Το Άγιον Πνεύμα και η Καθολικότης της Εκκλησίας, Β'. Ανανέωσις εν τη ιεραποστολή, Γ'. Παγκόσμιος οικονομική και κοινωνική ανάπτυξις, Δ'. Προς δικαιοσύνην και ειρήνην εις τας διεθνείς σχέσεις, Ε'. Λατρεία και ΣΤ'. Προς νέας μορφάς ζωής. Τα επί μέρους θέματα στους άξονες Γ', Δ' και ΣΤ' έδιναν σαφή εικόνα των ζητήσεων μέσα από τον διάλογο που είχε ως χαρακτηριστικό του σοβαρές κοινωνικο-πολιτικές διαστάσεις.

25. Πρβ. Τσέτση Γ., *Οικουμενικά Ανάλεκτα...*, σ. 31-32. Βλ. το κείμενο στο Μελίτωνος Χαλκηδόνος, *Η Οικουμενική Κίνησις και η Δ' Συνέλευσις του Παγκοσμίου Συμβουλίου των Εκκλησιών, Στάχυς*, Ιούλιος-Δεκέμβριος 1968, σ. 25.